

**Un caz de inconsecvență ortografică cu motivație confesională: *I(i)sus H(ch)ristos*
de
Eugen Munteanu**

1. Antroponimul creștin cel mai important, numele însuși al Mântuitorului, nu beneficiază încă, în ortografia românească actuală de o formă normată, stabilă și unică. Absența unor indicații exprese privitoare la acest nume în lucrările cu caracter normativ atestă pe de o parte absența în uz a unei norme ortografice unice și contribuie, pe de altă parte, la perpetuarea acestei situații. Voi încerca mai întâi să prezint o “radiografie” a practicilor redacțional-editoriale curente, urmată de câteva explicații istorice și de unele sugestii prescriptive.

Să începem cu editurile. Cele mai multe dintre ele, inclusiv cele care se bucură de autoritate pe piața culturală, nu sunt consecvente în privința formei pe care o atribuie acestui nume în publicațiile lor. Se pare că, în mod tacit, editorii de carte păstrează sau acceptă opțiunea ortografică a autorului (traducătorului). Pentru a cita doar câteva dintre cele mai prestigioase edituri românești, mă voi referi mai întâi la editura Polirom din Iași. Un sondaj între publicațiile din ultimii ani ai acestei edituri, relevă următoarele opțiuni (orto)grafice: 1. în tipărițile orientate către mediile ortodoxe: *Iisus Hristos* (*Patericul sau Apoftegmele părinților din Pustie*, traducere de Cristian Bădiliță, Polirom, 2003); 2. în scrieri “neutre” din punct de vedere confesional, cum sunt traducerile unor lucrări cu caracter universitar-didactic: *Iisus Cristos* (Claudio Moreschini, Enrico Norelli, *Istoria literaturii creștine vechi, grecești și latine*, vol. I, traducere de H. Stănciulescu și Gabriela Sauciuc, Polirom, 2001)¹ și 3. în texte ieșite din laboratorul unor cunoașteri intelectuali de formație umanistă: *Iisus Christos* (André LaCocque, Paul Ricoeur, *Cum să înțelegem Biblia*, trad. de Maria Carpov, Polirom, 2002). În lucrarea unui exeget catolic (Vladimir Petercă, *Mesianismul în Biblie*, Polirom, 2003) apare forma *Isus Cristos*.

O situație comparabilă găsim în publicațiile editurii Humanitas, recunoscută, de altfel, pentru acribia redactorilor săi în chestiunile ortografice: 1) în seria volumelor *Filocalia*, operă a lui Dumitru Stăniloae, apare *Iisus Hristos*; 2) în Étienne Gilson, *Filosofia în Evul Mediu*, trad. de Ileana Stănescu, Humanitas, 1995 apare *Isus Cristos* iar 3) la Andrei Pleșu, *Despre îngeri*, Humanitas, București, 2003, găsim *Iisus* (p. 68, 69, 91, 139, 168-169) și *Christos* (p. 117, 169, 198, 200)². Inconsecvența (orto)grafică poate fi urmărită uneori la unul și același autor. Dacă avem în vedere, de exemplu, pe H.-R. Patapievic, eseist în mare vogă, constatăm prezența fluctuantă a următoarelor grafii: *Isus* (p. 286 și 353), *Hristos* (p. 76) în *Cerul văzut prin lentilă*, Nemira, 1995; *Isus* (p. 211), *Cristos* (p. 175) în *Zbor în bătaia săgeții*, Humanitas, 1995 și *Iisus* (p. 413) *Hristos* (p. 411)³ în *Omul recent*, Humanitas, 2001. Un alt exemplu. Într-o culegere de studii de hermeneutică, volumul editat de Șt. Afloroaei sub titlul *Interpretare & ideologie*, Axis, Iași, 2002, în articolul unui teolog ortodox (Gheorghe Popa, p. 157 și urm.) apare *Iisus Hristos*, iar în cel al unui intelectual laic (Anton I. Adămuț, p. 172 și urm.) apare *Isus Cristos*! Nici chiar o editură cu o clară și consecventă orientare ortodoxă cum este Anastasia nu este scutită de astfel de scăpări. Dacă în lucrarea unui intelectual apropiat mediilor ortodoxe precum Teodor Baconsky (*Râsul patriarhilor*, Anastasia, 1996, p. 99, 116), ca și în traduceri (precum Placide Deseille, *Nostalgia ortodoxiei*, traducere de Dora Mezdrea, Anastasia, 1995, p. 108) găsim forma “ortodoxă” *Iisus Hristos*, în impozantul volum Vasile Voiculescu, *Integrala prozei literare*, Anastasia, București, 1998, numele Mântuitorului apare ortografiat cu un singur *i*: *Isus* (ca de exemplu în alegoria evanghelică *Demoniacul din Gadara*, p. 465 și urm.).

În absența unei norme ferme, jocul editării sau reeditării unor autori pune în evidență serioase inadvertențe. Cititorul fără o pregătire specială în arcele filologiei poate avea mari surprize dacă are imprudența de a se întreba, de exemplu, cum ortografia numele Mântuitorului un scriitor avizat în chestiunile bisericesti și teologice precum Nae Ionescu. Într-o scriere din

¹ Redactorul ambelor cărți este Ioan-Florin Florescu, preot ortodox!

² Consecvent cu opțiunea sa erudit-etimologizantă, același autor ortografiază *Ioan Chrysostomul* (p. 114). Printr-un fel de analogie implicită, autorii “ortodocși” ortografiază acest nume *Ioan Hrisostom* (cf. Placide Deseille, *Nostalgia ortodoxiei*, traducere de Dora Mezdrea, Anastasia, 1995, p. 106 et passim), iar cei “catolici” *Ioan Crisostomul* (cf. Virgil Nemoianu, *Înțelepciunea calmă*, Sapientia, Iași, 2002, p. 28).

³ La aceeași pagină, părintele Bisericii menționat în nota anterioară este desemnat prin numele mai “tradițional” *Ioan Gură de Aur*!

epocă, volumul *Roza vânturilor* (o culegere alcătuită de Mircea Eliade, publicată la editura “Cultura națională”, București, s.a. și retipărită în tehnică anastatică în 1990 la Editura “Roza vânturilor”), întâlnim variantele grafice **Isus** (p. 404), și **Christos** (p. 47). În *Curs de metafizică*, Humanitas, 1991 (editor Marin Diaconu) citim **Isus Hristos** (p. 162 și urm.), fără să primim nici o indicație din partea editorului, iar în volumul de *Prelegeri de filosofia religiei*, Cluj, 1994 (editor Marta Petreu) ne întâmpină o a treia variantă: **Isus Cristos** (p. 40 și urm.)!

Mai multă consecvență se remarcă în scrierile care apar pe piață sub egida unor biserici, confesiuni sau culte creștine. Astfel, în tipăriturile catolice, cum ar fi *Catehismul catolic* (București, 1984), sau versiunile *Noului Testament* publicate de preoții Emil Pascal (Paris, 1992), Alois Bulai (Iași 2002), sau de franciscani (Padova, 1993), ne întâmpină peste tot forma **Isus Cristos**; aceeași formă apare și într-un *Manual de rugăciuni* publicat pentru greco-catolicii români din America în 1974. Reprezentantii diferitelor culte și denominații neo-protestante preferă și ei întrebunițarea în scris, în mod consecvent, a formei **Isus Cristos**⁴, după cum se poate vedea din edițiile curente ale versiunii “Cornilescu”, inclusiv în cea tipărită în 2002, sub îngrijirea lui Paul Negruț, rectorul Universității Emanuel din Oradea (baptistă). Într-o altă publicație tipărită în același cadru (versiunea românească, semnată de Corneliu Simuț, a tratatului teologic *Fundamente ale credinței creștine* de James Montgomery Boice, Oradea, 2000), ca și în *Noul Testament. O traducere în limba română contemporană*, 1998 (autorul versiunii: Sorin V. Sabou) găsim de asemenea **Isus Cristos**. Acest relativ “consens” realizat în tipăriturile neoprotestante s-a realizat în ultimele decenii, căci pentru D. Cornilescu însuși, autorul versiunii românești asumate de neoprotestanții români, (orto)grafierea numelui Mântuitorului nu pare să fi constituit o preocupare specială. Într-o primă ediție a traducerii sale⁵, D.Cornilescu ortografia *Iisus Hristos*, iar într-una ulterioară⁶ a optat pentru forma *Isus Hristos*!

Să mai semnalăm o poziție oarecum amuzantă prin “împăciuatorismul” ei ortografic. Într-o lucrare de prezentare în spirit “ecumenic” a confesiunilor și cultelor creștine din Sibiu, redactată în paralel în limbile română și germană și intitulată *Creștinismul în Sibiu. Ghid al confesiunilor și lăcașurilor de cult/ Christentum in Hermanstadt. Wegweiser zu Konfessionen und Kirchen* (Sibiu, 2002, Marc van Wijnkoop Lüthi și Paul Brusankowski, editori), inconsecvențele ortografice din textul românesc se relevă în toată splendoarea lor: **Isus Hristos**, în prezentarea bisericilor ortodoxe (p. 39, p. 154, p. 165, p. 203); **Isus Hristos**, în prezentarea lăcașurilor de cult evanghelice (p. 87) și a mormonilor (p. 89); **Isus Christos**, în prezentarea bisericilor catolice (p. 45), greco-catolice (p. 71), baptiste (p. 76), a adventiștilor de ziua a șaptea (p. 94), a bisericii neoapostolice (p. 101), a creștini după Evanghelie (p. 170) și a cultului penticostal (p. 176).

Sintetizând observațiile de mai sus, constatăm că există în circulație trei variante ortografice (și de pronunțare) principale:

1) opțiunea “tradițional-ortodoxă” **Isus Hristos**, justificată de principiul tradiției și impusă în tipăriturile oficiale ale Bisericii Ortodoxe Române și adoptată prin consens tacit de un larg spectru al pieței publicațiilor;

2) opțiunea “fonetic-analogică” sau “pragmatică” **Isus Cristos**, preferată de catolici și neoprotestanți, care are la bază o aplicare riguroasă a principiului fonematic al ortografiei românești actuale (lipsa de motivare fonematică a celor doi *ii*, în privința primului element al compusului) și o operație analogică implicită (relația de opoziție paradigmatică față de elementele seriei lexicale *creștin*, *creștinism* etc., în privința celui de-al doilea membru al compusului);

c) opțiunea “savant-etimologizantă” **Isus Christos**, întrebuințată cu deosebire de filologi clasici sau de autori cu instrucție clasic-umanistă, care au în vedere sugestia imaginii grafice a etimonului grecesc originar.

Din neatenție sau din indiferență, sporadic se mai înregistrează și combinații diferite cu elementele acestor trei tipuri principale. Fără o explicită justificare de natură filologică sau lingvistică, decizia de întrebuințare a uneia dintre variantele ortografice menționate are de cele mai multe ori o conotație confesională, adesea (implicit) polemică. Este vorba de cele mai multe

⁴ Semnalăm, totuși, o inconsecvență: în versiunea neotestamentară care circulă pe piață sub sigla “Ghideon International” citim în text *Isus Hristos*, iar în prefață *Isus Cristos*!

⁵ *Noul Testament al Domnului nostru Iisus Hristos*, tradus de D. Cornilescu (Stâncești-Botoșani), București, Societatea Evanghelică Română, 1920.

⁶ Apărută, fără menționarea traducătorului, cu titlul: *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, cu trimeteri. București, Societatea Biblică pentru răspândirea Bibliei în Anglia și străinătate, București, 1926.

ori de dorința de diferențiere și de trasare, inclusiv prin mijloace grafice, a “domeniilor de competență” confesionale. Respingând forma mai veche și oarecum tradițională *Iisus Hristos* în favoarea formei *Isus Cristos*, catolicii și neoprotestanții români își afirmă diferența față de ortodocși care, la rândul lor, își asumă această identificare. În fine, intelectualii de orientare umanistă (scriitori, publiciști, universitari etc.), intuind conotațiile confesionale ale formelor de mai sus și dorind să marcheze un fel de distanță a neutralității, se pronunță pentru o a treia, *Iisus Christos*, configurată intuitiv, prin analogie cu alte nume de origine grecească, precum *Chryssipos*, *Anchises*, *Archelaos* (neadaptate în tradiția literară românească) sau chiar *Archimedes* și *Antiochos* (care cunosc totuși formele adaptate la “spiritul limbii române” *Arhimede*, respectiv *Antioh*).

Care este substratul istoric, cultural și filologic al acestei situații este o întrebare la care voi încerca să răspund în continuare.

2. Câteva lucruri mai întâi despre “preistoria” acestui antroponim, pe tărâmul limbilor “sacre” (ebraica, greaca, latina) și a unora dintre limbile moderne. Forma grecească standard este *Ἰησοῦς Χριστός*, prezentă în textul original al *Vechiului Testament* și care se citea în epoca /iesús hristós/, iar în greaca medie și în neo-greacă /iisús hristós/. Primul element reflectă adaptarea în grecește a numelui biblic ebraic *Ioshua*, iar al doilea reprezintă transpunerea în greacă a ebr. *mashi'ha* ‘uns’ (i.e. *Mesia*), sub forma participiului pasiv *χριστός* ‘care a primit onctiunea sacră’ al vb. gr. *χρίω* ‘a unge (un preot, un rege; a consacra)’, cf. Ps. 104:1, Isa. 45:1, 1Par. 16, 22; 1Reg. 16:6; 2:2, 5 etc. Ulterior, adjectivul comun *χριστός* a ajuns să desemneze în *Noul Testament*, în forma *ὁ Χριστός*, pe unsoarea lui Dumnezeu, Mântuitorul, Iisus din Nazaret. Adoptată de romani și adaptată normelor curente de transcriere a cuvintelor grecești, cu iota (ι) = *j*, eta (η) = *e* și *χ* = *ch*, forma latinească *Jesus Christus* este atestată încă din primele secole creștine, servind ca bază de derivare pentru o întreagă serie: adj. *christianus*, subst. *christianitas* etc. Forma latinească se află la baza formelor din limbile moderne occidentale (germană: *Jesus Christus*, declinabil, ca în latină), engleză: *Jesus Christ*, franceză: *Jésus Christ*, portugheză: *Jesus Cristo*, polonă: *Jezus Chrystus* etc. Forma grecească, reflectând lectura medio- și neogrecească, cu iota (ι) = /i/, eta (η) = /i/ și hi (χ) = /h/, se află la baza formei slavone *Иисѹсъ Христосѹ* (pronunțat: *Iisusŭ Hristosŭ*), de unde aspectul fonetic tradițional la popoarele slave majoritar ortodoxe, cf. rus. *Иисусъ Христосъ*.

Numele ebraic original, *Ioshua* sau *Jehoshua*, înseamnă literal ‘cel al cărui ajutor (salvare) este Iehova’, după cum aflăm în *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon of the Old Testament Scripture* (...), Michigan, 1979, p. 339, și apare de câteva ori în *Vechiul Testament*. Pornind de la forma grecească *Ἰησοῦς* din *Septuaginta*, vechii traducători români al *Bibliei*⁷ au forjat următoarele variante fonetice românești:

a) pentru numele successorului lui Moise (Ieș. 17:9; 24:13): *Iisús* (cu accentul marcat în v. 9) și *Iisus* (fără marcarea accentului, în v. 10), în BIBLIA 1688 și la fel în ms. 45; în ambele locuri, în ms 4389 apare însă *Isus*, cu un singur *i*. La Ieș. 24:13 avem *Iisus* (BIBLIA 1688 și ms. 45) și *Isus* (ms. 4389). Cartea biblică respectivă este numită *Iisus Navi* în BIBLIA 1688 și la fel în text, 1:1 et passim. O altă carte biblică ce conține acest nume ebraic este desemnată sistematic, în BIBLIA 1688 prin sintagma *Înțelepciunea lui Iisus, fiul lui Sirah*, deopotrivă în titlu, în text și în colofon. În versiunea sa, Heliade Rădulescu, pradă tuturor fanteziilor etimologizante, se arată inconsecvent, căci, la locurile citate din Ieș., găsim scris *Iisus*, dar *Iesus, fiul lui Navi* în titlul și în textul respectivei cărți biblice; mai mult încă, în colontitul volumului stă scris *Jesus, fiul lui Navi*! Biblia sinodală din 1914 este mai consecventă, căci formula *Isus Navi* apare în text peste tot în Ieș., ca și în titlul *Isus, fiul lui Sirah*. Ca și cum ar fi considerat că au de a face cu nume diferite, în textul *Noului Testament* editorii de la 1914 întrebunțează sistematic *Iisus Hristos*. În fine, Valeriu Anania, în ediția sa din 2002, distinge clar între persoana hristică (denumită în

⁷ Versiunile biblice după care citez sunt următoarele: *Biblia 1688*, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, vol. I-V, Iași, 1989-1997 (pentru *Biblia* tipărită la București în 1688 și pentru cele două versiuni manuscrise din secolul al XVII-lea: ms. 45 și ms. 5389); *Biblia sacra, que coprinde Vechiul si Noul Testament, după quei septedeci, tradusa din hellenesce după editia typarita in Athine 1843* (...) de I. Heliade R., Paris, 1859; *Sânta Scriptura a Vechiului și a Noului Testamentu* (...), Iași, 1874; *Biblia, adică dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a celei nouă* (...). Ediția Sfântului Sinod, București, 1914; *Biblia sau Sfânta Scriptură. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod* (...), redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, București, 2001. Pentru formele din greacă și latină am consultat *Novum Testamentum Graece et Latine*. Textum Graecum (...) ediderunt Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren, Textum latinum (...) elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Aland (...), Stuttgart, 1984, iar pentru limbile moderne versiunile curente ale *Noului Testament*.

Noul Testament, potrivit tradiției ortodoxe, *Iisus Hristos*) și celelalte personaje biblice purtătoare ale aceluiași nume, adaptat direct după ebraică: *Iosua* (numele cărții *Iosua Navi*).

b) pentru numele unui mare preot contemporan cu Zorobabel în Zah. 3:1 și Ag. 1:1 și 12: găsim variantele *Iisus* (BIBLIA 1688), *Iosua* (BIBLIA 1874 și ANANIA), *Isus* (BIBLIA 1914);

c) pentru un personaj episodic din 1 Sam. (=1Regi) 6:14 : *Osie* (BIBLIA 1688), *Iosua* (BIBLIA 1874 și ANANIA);

d) pentru un alt personaj episodic din 2 Regi (=4Regi) 23:8: *Iisus, boiarenului cetății* (BIBLIA 1688), *Iosua* (BIBLIA 1874 și ANANIA), *Isus* (BIBLIA 1914).

Rezultă limpede că, în conștiința traducătorilor sau revizorilor români ai textului biblic, se manifestă constant convingerea că numele sacru al figurii centrale a creștinismului ar trebui ortografiat în mod diferit de omonimele sale din *Vechiul Testament*.

4. Să vedem acum ce spun lingviștii, specialiști în istoria limbii române. Toți constată că numele Mântuitorului, în formele cunoscute azi, nu poate fi inclus în lista cuvintelor românești vechi, de origine latină, care alcătuiesc stratul primar al terminologiei creștine: *biserică, boteza, câșlegi, creștin, cuminecare, Dumnezeu, inger, scriptură, păresimi, Paști, Sânnicoară, Sâmiedru, Sântion, Sânziene* etc. Menționând faptul că spre sfârșitul antichității (sec. al VI-lea — al VII-lea), viața bisericească se dezorganizase profund în teritoriile de formare ale poporului român, Gh. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 241, arată că o serie întregă de termeni creștini din latina populară, precum *biblia, canonicus, diaconus, elemosyna, episcopus, eremita, monachus, monasterium, parochia, plebs, benedico, ecclesia, evangelium, spiritus, saeculum*, au dispărut, nemaifiind conservați în limba română, ca termeni moșteniți. O soartă similară trebuie să fi avut și numele lui Mântuitorului care, conservat o vreme cu forma probabilă *Āesu *Cristu, “a fost înlocuit mai târziu, sub influența limbii slave, cu actualul nume *Iisus Hristos*”. Forma ultimă, generalizată ulterior în vechile texte românești, trebuie să fi pătruns în terminologia bisericească încă din perioada slavonismului cultural-bisericesc, începând probabil cu secolele al IX-lea — al X-lea⁸. Sintagma *I(i)isus Hristos* face parte dintr-o serie relativ bogată de termeni privitori la viața bisericească, preluați de români din limba slavonă (mulți dintre ei de origine grecească în această limbă), între care pot fi citați: *arhanghel, liturghie, călugăr, metanie, apostol, aghiazmă, amin, busuioac, diavol, dascăl, diacon, heruvim, serafim, icoană, mitropolit, patriarh* etc. Ca și numele *Iisus Hristos*, aceste cuvinte reflectă, dincolo de semantismul lor creștin specific, fenomene de adaptare fonetică de la forma (medio- sau neo)grecească la cea slavonă. În capitolul intitulat *Terminologie chrétienne et ecclésiastique vraisemblablement entrée en roumain avant le XIe siècle*, cuprins în lucrarea lui H. Mihăescu *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993, p. 331, Gh. Ivănescu include numele *Hristos I(i)isus* între termeni bisericești preluați de română din slavonă înainte de secolul al XI-lea (*cristelniță, duhovnic, ispăși, ispită, jertfă, maslu, molitvă* etc.).

Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, vol. I, *Originile*, București, 1961, p. 173, înscrise și el numele proprii *Isus* (sic!) și *Hristos*, menționate separat, în seria elementelor slave preluate de români începând cu secolul al IX-lea, “când românii s-au îndreptat către biserica slavă”, alături de *blagoslovire, colindă, iad, icoană, liturghie, maslu, molitvă, praznic, rai, troiță, utrenie, vecernie*. Este așadar vorba despre termeni din stratul slavon al terminologiei bisericești a limbii române. În, op. cit., vol. II, p. 205, Ovid Densusianu menționează un derivat interesant, *hristoseanu*, atestat de două ori în *Codicele Voronețean*, formulând următorul comentariu: “derivat surprinzător, deoarece ar fi trebuit să se pună *creștin*, cum vedem în altă parte în același text; traducătorul CV., având în fața ochilor *christijanŭ* din versiunea slavă, nu a șovăit să facă după acesta o formă derivată din *Hristos*, prin adăugarea lui *-eanu*”. Creația lexicală menționată de Densusianu pune în valoare relativa facilitate cu care se efectuau asemenea transferuri lexicale din slavonă în română în acele epoci de început ale scrisului românesc.

Date și informații prețioase pentru lămurirea problemei care ne preocupă ne oferă și onomastica românească. În cunoscutul său *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 37, s.v. *Cristofor*, N. A. Consantinescu, citează din colecții de inscripții romane antroponime din latina populară precum *Chrestus* și *Cristus* (inscripție la Tropaeum Traiani în Dobrogea). Aceste grafii sunt prețioase pentru că atestă pronunțarea încă din latina populară a lui *ch* (= gr. *χ*) drept

⁸ Cf. și Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, I, *De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea*. Ediție definitivă, București, 1986, p. 286: “Termenii slavi arată că organizarea cultului s-a făcut în perioada de după secolul al IX-lea”. În lista termenilor bisericești de origine slavonă, Rosetti, ibidem, menționează, separat, și termenii *Hristos* și *Isus* (sic!).

c. Sunt de asemenea menționate numeroase variante fonetice cu *c* în inventarul de nume de botez întrebuițate de către români. (*Cristul, Cîrstu, Cîrstea etc.*). O informație mai amplă găsim la Christian Ionescu, *Mică enciclopedie onomastică*, București, 1975, s.v. *Cristian*, unde ne sunt oferite formele diferite sub care s-au prezentat antroponimele cu această bază în limba română. La formele mai vechi precum *Cârstian* (atestat în 1389 prima dată, de încă 9 ori până la 1500 în documente din Țara Românească), *Cârstiana* (un act din 1500), *Cristea* (atestat la 1415 și purtat de 11 persoane până la 1500) cu variantele *Cârstea, Crăstea, Cârstea, Crăstea*, s-au adăugat ulterior, pe filiera greco-slavonă antroponimele *Hristea, Hristan etc.* Din limbile slave moderne (bg., rus., scr.) sunt preluate mai târziu *Hristian* și *Hristiana* iar *Cristian* și *Cristiana* sunt forme moderne, culte, preluate din limbile occidentale (fr. *Chrétien, Chrétien, Christian, Christianne*, it. *Cristian, Cristiana etc.*). În fine, Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, înregistrează o serie consistentă de nume de familie românești, obținute prin derivare de la cele două “baze ortografic-ortoepice”: *Cristea, Cristian, Cristescu, Cristi, Cristinoiu, Cristinel, Cristiniuc, Cristodor, Cristodorescu, Cristoloveanu etc.* și, respectiv, *Hristea, Hristodorescu, Hristian, Hristodor, Hristodorescu, Hristofor etc.* (venite din neogreacă sau bulgară). Mai recent, Domnița Tomescu, *Numele de persoană la români. Perspectivă istorică*, București, 2001, p. 68 citează numele *Cârstian* și *Cristian* între antroponimele românești (atestate în secolul al XIV-lea în documente din Țara Românească) care “și-au făurit o tradiție de nume evocatoare fie a etniei românești a strămoșilor îndepărtați, fie a calității de creștin, prin numele Mântuitorului”.

Rezultă că, la începutul secolului al XVI-lea, perioadă când sunt elaborate primele texte cu caracter literar în limba română, vechiul radical lexical latinesc *christ-* nu se mai menținuse în uzul popular-comun decât în numele comun *creștin* (împreună cu familia sa lexicală), precum și, eventual, într-o serie de antroponime de tipul *Cârstea, Crăstea etc.* Numele celălalt, *Jesus*, a dispărut fără a fi lăsat urmași nici în antroponimie, nici în lexicul comun.

4. Voi examina în continuare mai îndeaproape modul în care se reflectă acest important antroponim în tradiția textuală românească, de la începuturile scrisului în limba română până în prezent. O primă constatare este aceea că forma *I(i)sus Hristos*, impusă în uz în secolele anterioare, în epoca slavonismului cultural, se generalizase deja la începutul secolului al XVI-lea, eliminând total și definitiv eventuale reflexe ale formei moștenite (dar neatestate) *Gézu sau *Jézu* **Crist(u)* sau *Crișt(u)*. Ceea ce ar putea fi numită *tr a d i ț i a (o r t o d o x ă) r o m â n e a s c ă* presupune un consens foarte stabil în privința scrierii/ rostirii cu *h* (*Hristos*)⁹, dar fluctuații în ce privește scrierea (rostirea) cu un singur *i* sau cu doi de *ii*: *I(i)sus*. O imagine statistică mai precisă asupra celui de-al doilea detaliu (orto)grafic este greu de obținut deoarece în vechile texte chirilice românești numele de care ne ocupăm apărea de regulă sub forma prescurtării **Ис-Хс**. Foarte rar întâlnim în texte o reprezentare grafică completă de tipul **Иисусъ Христосъ**. Iată câteva exemple. Mai întâi, secolul al XVII-lea. În *Codex Sturdzanus* prescurtarea **Хс** este generală, sporadic apar însă și notații precum (la nominativ) **Христосъ** sau (la vocativ) **Христоусе** (vezi indicele ediției Gh. Chivu din 1993). În acest text manuscris din secolul al XVI-lea, celălalt element al antroponimului evanghelic central apare de asemenea frecvent ca abreviere (**Ис**), dar, de două ori, apare scris **Исис** sau **Исск**, de unde opțiunea editorului pentru transcrierea *Isus*. Cât privește pe diaconul Coresî, în câteva dintre tipăriturile sale (pe care le-am putut consulta întrucât au fost editate mai recent) nu întâlnim decât prescurtarea **Ис-Хс**, ca, de exemplu, în *Întrebare creștinească* (Catehismul din 1559-1560, ed. Ion Gheție, 1982), în *Pravila* din 1560-1562 (ed. Gh. Chivu, 1982), în *Tâlcul evangheliilor* din 1567-1568¹⁰, în *Psaltirea slavo-română* din 1577 (ed. Stela Toma, 1976). Și în *Palia de la Orăștie* (1581-1582), atât în ampla predoslovie, cât și în textul propriu-zis (inclusiv în numele cărții biblice *Isus Naviin*, menționată în lista de la p. 2.), numele care ne interesează apare prescurtat, opțiunea editorului modern (Viorica Pamfil, 1968) fiind pentru transcrierea *Isus Hristos*.

⁹ În Ps. Sch., în două locuri, înregistrăm, preluate direct din originalul slavon, chiar și adjectivele *hristișuși hristosiuși*, cu sensul etimologic “uns (al Domnului)”: *tu (...) lepădași hristul tău* (Ps. 88:39) și *vinit-ai se spășești hristoșii tăi* (Ps. 155:13). Acest fapt atestă preponderența acordată filierei etimologice slavone în conștiința cărturarilor-traducători de la începuturile culturii ecleziastice românești scrise.

¹⁰ În ediția sa din 1998 a acestui text coresian, Vl. Drimba optează pentru transcrierea *Isus Hristos* a siglei **Ис-Хс**.

O foarte interesantă situație ne întâmpină în așa-numitul *Fragment Todorescu*, câteva pagini păstrate dintr-o tipăritură din anii 1562-1601¹¹, care conținea o carte de cântece religioase, compuse pentru uzul românilor care adoptaseră calvinismul, în zona Banat-Hunedoara. În textul românesc, scris cu grafie latină și cu regulile ortografiei maghiare din epocă, numele Mântuitorului apare notat *Jesus Christus*. Interpretată de editorul modern (Ion Gheție, 1982) drept *Iesus Cristus*, această scriere/ rostire trebuie socotită, desigur, un cultism, adică o preluare directă a formei maghiare (care era, în fond, cea latinească); nu putem firește, exclude nici ipoteza că autorul sau autorii tipăriturii să fi dorit ca, prin această opțiune, să marcheze și o anumită distanță față de tradiția ortodoxă.

În textele tipărite în secolul al XVII-lea, notarea prescurtată este sistematică. Acesta este cazul în *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), pe foaia de titlu și peste tot în interiorul cărții (transcrierea editoarelor Ileana Zamfirescu, Dalila Lucia Aramă și Stela Nicolau, 1988: *Iisus Hristos*) ca și în *Biblia de la București* (1688) (transcrierea editorilor moderni, Mariana Costinescu, Alexandra Moraru, Stela Toma et alii, 1988: *Iisus Hristos*). În impozantul monument literar românesc de la 1688 remarcăm un indiciu prețios despre cum ar fi notat cărturarii de la București dacă nu ar fi întrebuițat sigla tradițională **Исꙋсꙋ Хсꙋ**. În cartea biblică *Iisus Navi*, numele în cauză apare scris complet: **Исꙋсꙋ Хсꙋ**, în repetate rânduri, la fel ca și în titlul și colofonul cărții biblice *Înțelepciunea lui Iisus Sirah* (**Исꙋсꙋ Сирахꙋ**). Prescurtarea **Исꙋсꙋ Хсꙋ** apare sistematic și în tipăriturile lui Dosoftei, de exemplu pe foaia de titlu a *Psaltirii în versuri*, Uniev, 1673 ca și, passim, în *Liturghierul* de la Iași din 1679 (opțiunea editorului N.A.Ursu, în ambele cazuri, 1974 și, respectiv, 1980: *Isus Hristos*). Situația este identică la Varlaam, *Răspuns împotriva catihismusului calvinesc*, Dealu, 1645 (opțiunea interpretativă a editoarei Mirela Teodorescu, 1984: *Isus Hristos*).

Pentru secolul următor, al al XVIII-lea, norma ortografică în cazul discutat pare constantă, în numeroasele tipărituri bisericești de la București și Râmnic apărând sistematic prescurtarea **Исꙋсꙋ Хсꙋ**, ca de exemplu în *Triodionul* tipărit de Chesarie de Râmnic la 1777. Sporadic, aici se înregistrează însă și grafii complete, precum la p. 4^r/1, 15: **Хрїстоꙋсꙋ** și, la p. 23^r/1, 20: **Исꙋсꙋ** așadar, cu doi *i*. Dar, surprinzător, la p. 33r/31, numele personajului biblic cunoscut apare scris cu un singur *i*: **Исꙋсꙋ да лꙋи Хсꙋ**. În ediția retipărită la Râmnic în 1782, peste cinci ani, situația se repetă. În *Mineiul lunii iunie*, versiune a episcopului Filaret de Râmnic, retipărită în condiții grafice excelente la Buda în 1805, apare de asemenea, sistematic, prescurtarea **Исꙋсꙋ Хсꙋ**.

În tipăriturile bisericești din prima jumătate a secolului al XIX-lea pare să se fi impus însă ca normă ortografică (probabil și ortoepică) scrierea cu doi *i* și cu *h*, prescurtarea curentă devenind **Исꙋсꙋсꙋ** Iată câteva atestări. În *Kekragarion al dumnezeiescului și sfințitului Avgustin, episcopului Iponniei, adecă patru cărți* (...), care s-au tălmăcit de cuvioșii dascali Gherontie și Grigorie (...), Neamț, 1814, p. 127 și, frecvent passim, citim: **ДАИИЕ ИСꙋсꙋсꙋ Хсꙋ**. Într-un *Liturghier* tipărit la Chișinău în 1815 de Gavriil Bodoni, mitropolitul Chișinăului și Hotinului, pe lângă frecvent întrebuițata siglă tradițională **Исꙋсꙋсꙋ** apar și grafii mai explicite precum **Исꙋсꙋсꙋсꙋ** (p. 1^r) sau forma de vocativ **Исꙋсꙋсꙋсꙋсꙋ** (p. 5^r). Din zecile texte de cult tipărite sub autoritatea mitropolitului Veniamin Costachi la Iași pe parcursul îndelungatei sale păstoriri, am consultat *Catîhisia sau Învățătură în scurt pentru hristianitate* (...) din 1818, un *Apostol* de la 1835 și un *Aghiazmatariu* de la 1846. Peste tot apare sigla **Исꙋсꙋсꙋсꙋ**, ca de exemplu în *Apostol*, p. 123 și în *Aghiazmatariu*, p. 106^v; ibidem, la p. 107^r, remarcăm forma de vocativ, încă și mai explicită din punct de vedere grafic, **ДАИИЕ ИСꙋсꙋсꙋсꙋсꙋ**.

Generalizarea scrierii/rostirii cu doi *i* și cu *h* este atestată și într-una din ultimele cărți bisericești tipărite în grafie chirilică, un *Liturghier* tipărit la Iași în 1868 și redactat într-o chirilică simplificată (s-a renunțat la slovele **и** și **х** între altele). În mod frecvent, apare aici prescurtarea **Исꙋсꙋсꙋсꙋ**, dar despre pronunțarea reală avem un indiciu clar la p. 5 unde este notată, neprescurtat, forma de vocativ **Исꙋсꙋсꙋсꙋсꙋсꙋ**.

Situația ortografică se complică foarte mult ca efect al înlocuirii scrierii chirilice tradiționale cu grafia latină și al etimologismului dominant în anii '60-'70 ai secolului al XIX-lea, când în nou întemeiata Academie Română (1866) dominau latiniștii ardeleni și adepții lor. Într-o publicație bisericească intitulată (reproduc ortografia originală!) *Santa și dumnezească*

¹¹ Ca și în cazul câtorva din tipăriturile coresiene menționate mai sus, am consultat acest text în volumul Ion Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea* (...), București, 1982.

*Evangelie. Acum întâia-ora tiparita cu Litere Stramosesci. În dîilele prea Înălțatului Domnă ală Românilor Carol I. Revădută și corigétă după originale de Eminenția-sea, Episcopulă Santei Episcopii Buzeu, D.D. Dionisie. Cu cheltueala Onorabilului Ministeră alu cultelor. În reînființata Tipografiă a Santei Episcopii Buzeu, 1869, apare forma grafică **Iisus Christos**. Într-o publicație similară, cu o grafie de asemenea intens latinist-etimologizantă, intitulată *Sănta Scriptură a Vechiului și a Noului Testamentu. Edițiune nouă, revădută după tecsturile originale și publicată de societatea biblică pentru Britania și străinătate*, Iași, 1874, este forțată grafia **Iisusă Christosă**. Ambele grafii, atât **Iisus Christos**, cât și **Iisusă Christosă**, reflectă totuși pronunțarea tradițională, căci prin grafemul *ch* latinistii din Acedemie își propuneau să noteze un /h/ în toate cuvintele de origine greacă, împrumutate direct sau prin intermediar latin.*

O dată cu adoptarea definitivă, de către Academie (1904), a prevalenței principiului fonetic în ortografia românească, în scrierile bisericești se impune definitiv ortograma **Iisus Hristos** (cf. BIBLIA 1914, edițiile succesive ale Sfântului Sinod, ANANIA și, de asemenea, cărțile de cult ortodox, de exemplu *Dumnezeieștile liturghii ale sfinților părinților noștri Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare și Grigorie Dialogul (...)*, București, 1950 sau edițiile curente ale textelor liturgice).

În scrierile laice, precum și în tipăriturile supravegheate de alte confesiuni decât cea ortodoxă, pe parcursul întregului secol al XX-lea s-a manifestat fluctuația existentă în prezent și exemplificată mai sus. Faptul că în primele decenii ale secolului al XX-lea alternanța în uz a diferitelor forme ale celui mai cunoscut nume neotestamentar era deja un fapt este evidențiat și de lucrările lexicografice cu caracter normativ implicit. De exemplu, reputații lexicografi I.-A. Candrea și Gh. Adamescu, în cunoscutul lor *Dicționar enciclopedic ilustrat "Cartea Românească"*, București, 1930, formulează "cuvântul titlu" al articolului respectiv în așa fel încât toate formele grafice curente sunt legitimate: **Isus (Iisus) Hristos** (= **Cristos** sau **Chr.**)! În *Dicționar enciclopedic*, vol. III (I-K), Editura enciclopedică, București, 1999, articolul dedicat personajului evanghelic central este ortografiat **Iisus Hristos** (cu recomandarea implicită), pe când într-o lucrare lexicografică similară, *Dicționar enciclopedic ilustrat (DEI)*, Cartier, Chișinău, 1999, în titlul articolului apare formularea **Iisus Hristos (Iisus Christos)**!

Perpetuarea acestei situații de nesiguranță și inconsecvență ortografică se explică și prin absența totală a oricărei indicații privitoare la numele Mântuitorului în edițiile succesive ale *Îndreptarului ortografic, ortoepic și de punctuație* (ed. I, 1953). Nici autorii DOOM-ului (*Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ed. I, 1989)¹², cea mai cuprinzătoare lucrare cu caracter normativ în chestiunile ortografiei românești, nu au făcut vreo mențiune cu privire la scrierea acestui important antroponim, nici măcar în capitolul intitulat *Scrierea numelor proprii latinești și grecești vechi*. Din lista propusă lipsesc de altfel toate antroponimele biblice sau numele de personalități ale tradiției creștine¹³, ca și cum s-ar fi considerat că pentru această consistentă și importantă sferă a antroponimiei românești ar trebui elaborată o lucrare cu caracter normativ separată!

5. Dată fiind complexitatea problemei, este greu de găsit o soluție ortografică simplă și unitară, care să aibă șanse să fie acceptată de toată lumea și să se impună ca normă literară unică. Patru sunt criteriile care ar trebui luate în calcul în sprijinul unei eventuale soluții unitare, și anume: criteriul fonetic (prioritar în ortografia românească actuală), criteriul etimologic, criteriul tradiției și criteriul simbolic (-confesional).

a) Dacă, printr-un consens supra-confesional, s-ar acorda prioritate unei abordări pragmatice, s-ar putea considera că fluctuației existente i-ar fi preferabilă o soluție obiectivă, care să țină seama doar de "tendința obiectivă a limbii", adică de fonetismul intrinsec al ortografiei actuale. În acest caz, forma **Isus Cristos** ar corespunde cel mai bine, deoarece, pe de o parte, evită notarea cu doi /i/, inexistentă sau foarte rar practică în uz și, pe de altă parte, notarea cu /c/ evocă seria lexicală a lui *creștin, creștinism* etc., satisfăcând astfel "instinctul analogic" al mării majorități a vorbitorilor limbii române.

b) Generalizarea formulei **Iisus Hristos** ar satisface criteriul etimologic și pe cel al tradiției, deoarece aceasta reflectă cu fidelitate etimonul real, greco-slavon, și poartă marca prestigiului

¹² Sinteză a tuturor instrumentelor normative anterioare, inclusiv DOOM-ul, *Dicționarul ortografic al limbii române*, ed. a II-a, Litera, Chișinău, 2001, prezintă aceeași lacună.

¹³ Între numele *Crisip* și *Critobul*, în listă apare totuși *Crisostomul*!

bisericii majoritare, cea ortodoxă. Aceasta cu atât mai mult cu cât seria numelor neotestamentare constituind contextul cultural proximal al numelui creștin generic include deja elemente beneficiind de o normă ortografic-ortoepică unică și stabilă: *Sfântul Petru, Sfântul Pavel, Sfântul Toma, Sfântul Marcu, Sfântul Matei, Sfântul Timotei, Pilat, Irod*¹⁴ etc. S-ar impune, în acest caz, acordul (tacit sau explicit) al catolicilor și al aparținătorilor la celelalte confesiuni creștine românești, care ar renunța astfel la dorința de diferențiere confesională prin mijloace ortografice, în favoarea unei unități (lingvistic-)ortografice supra-confesionale. Precedentele de acest tip nu lipsesc, dacă ne gândim doar la faptul că, din punct de vedere lexical, termeni-cheie ai învățaturii creștine primare sunt întrebuințați, în bisericile lor, de către toți românii (catolici, neoprotestanți etc.). În ciuda originii lor “ortodoxe”, termeni și sintagme precum *Sfântul Duh, pocăință, mântuire, ispită* etc. sunt “ecumenici” și lipsiți de orice conotație distinctiv-confesională.

c) Cele mai puține și mai slabe argumente pot fi invocate în favoarea variantei ***I i s u s C h r i s t o s***, preferată, cum s-a văzut, de intelectuali “clasicizanți”. Ea implică o evocare a etimonului grecesc primar, așadar cunoștințe, fie și sumare, de limba greacă. Dincolo de conotația ei “emfatic-erudită”, adoptarea acestei soluții ar contraveni flagrant principiul central al scrierii numelor proprii străine în ortografia actuală, potrivit căruia se recomandă scrierea ca în limba de origine a acelor nume proprii pentru care nu există în uzul literar românesc o formă deja adaptată. Scriem și rostim așadar *Londra, Dresda, Moscova, Socrate, Eschil* (forme vechi și generalizate) și nu *London, Dresden, Moskva, Sokrates, Aischylos*; scriem însă *Washington, Shakespeare, Verlaine* și nu **Uașington, *Șecspir, *Verlen*, cum trebuie să pronunțăm potrivit regulilor ortoepice din limba de origine. Întrucât formele alternative ***I s u s C r i s t o s*** și ***I i s u s H r i s t o s*** sunt (din motivele arătate mai sus) mult mai legitime, transliterarea numelui “străin” poate cel mai frecvent întrebuințat de vorbitori nu ar avea nici o justificare credibilă. Ea ar putea fi acceptată cel mult ca o excepție, un cultism ortografic, din categoria lui *sunt și filosofie*.

Așadar, fie ***I s u s C r i s t o s***, fie ***I i s u s H r i s t o s***! În nici un caz, nu ar trebui acceptate combinații hibride de tipul *Iisus Cristos, Isus Hristos, Isus Christos* etc. Oricum, formularea unor recomandări clare în viitoarele ediții ale “îndreptarelor ortografice” ale Academiei ar putea fi un prim pas către realizarea unui consens.

Universitatea Al.I.Cuza, Iași
Facultatea de Litere
Catedra de Limbă Română și Lingvistică Generală
email: eugenmunteanu@hotmail.com

¹⁴ Rămâne încă deschisă problema adaptării și “normării” ortografice nu numai a sumedeniei de nume biblice mai rar întrebuințate, ci și a unora bine cunoscute, în scrierea cărora nu există încă un consens: *Abesalom/ Avesalom, Avraam/ Avram/ Abraham, Aaron/ Aron, Beniamin/ Veniamin, Dávid/ Davíd, Iacob/ Iacov, Isaac/ Isac, Iudit/ Iudita, Samuel/ Samuil* etc.